

TRES FINESTRES DEL CASTELL-PALAU DE TERRASSA A SITGES

Sebastià Sánchez Sauleda. Historiador de l'Art

Recepció i acceptació: març de 2014

Resum: L'any 1909, l'industrial nord-americà Charles Deering s'establí a Sitges, on amb l'ajut de Ramon Casas i Miquel Utrillo reuní una important col·lecció d'art. A fi de preservar-la com es mereixia, construí un palau que batejà amb el nom de Maricel. Els murs de la seva residència havien d'estar en consonància amb el que custodiaven, i per això hi inserí diversos fragments arquitectònics d'edificis derruïts. Un d'ells, el castell-palau de Terrassa, aportà tres finestres a la residència sitgetana del col·leccionista nord-americà.

Paraules Clau: Terrassa, castell-palau, Palau Maricel de Sitges, Charles Deering, Miquel Utrillo, Joan Ossó

Abstract: In 1909, the American businessman Charles Deering settled in Sitges, where with the help of Ramon Casas and Miquel Utrillo, assembled an important collection of art. In order to preserve as it deserved, he built a palace called Maricel. The walls of his residence should be in accordance with the works of art it contained, so he inserted various architectural fragments of demolished buildings. One of them, the castle-palace from Terrassa, provided three windows at the residence of the American collector.

Keywords: Terrassa, castle-palace, Maricel Palace from Sitges, Charles Deering, Miquel Utrillo, Joan Ossó

El Palau Maricel de Sitges

El 19 de setembre de 1909, l'industrial nord-americà Charles Deering (1852-1927) arribà a Sitges gràcies a Ramon Casas (1866-1932). Els dos havien recorregut mesos abans els Estats Units i ara el magnat volia conèixer millor el nostre país. El català trià com a destí d'una de les seves excursions la vila del Garraf, no només per la bellesa del paisatge, sinó també perquè feia anys que Santiago Rusiñol (1861-1931) hi havia bastit el Cau Ferrat, la seva casa-taller on guardava una extensa col·lecció d'art¹. Deering quedà meravellat del que hi veié i sorprengué tothom anunciant que volia instal·lar allà la seva residència d'estiu. Per això, realitzà una oferta de compra a Rusiñol per la seva casa, que aquest rebutjà.

Tot i la negativa rebuda, Deering continuà cercant un edifici i no trigà a trobar-lo. Al costat del Cau Ferrat, i també a primera línia de mar, s'erigia l'Hospital de Sant Joan Baptista, construït al segle XIV. El recinte havia patit nombroses reformes però ja no complia els requisits necessaris per atendre correctament els pacients. El nord-americà oferí 40.000 pessetes i, després de laborioses gestions, finalment n'aconseguí la titularitat a principis de 1910.

Abans d'instal·lar-s'hi calia convertir-lo en un lloc confortable i, per recomanació de Casas, l'adequació li fou encarregada a Miquel Utrillo (1862-1934)² que amb el

temps esdevindria l'home de confiança de Deering a Sitges. Tot i disposar d'un gran espai després de les reformes, entre 1911 i 1912, la passió col·leccionista del nord-americà havia superat les expectatives i calia ampliar la residència per encabir-hi les obres d'art que anaven arribant. Després de tenir en compte diverses possibilitats, decidiren comprar les cases de pescadors que hi havia a l'altre cantó del carrer, enderrocar-les i bastir del no-res un edifici que quedaria connectat per un pont amb el vell hospital. El resultat final va ser un gran palau que tindria una doble funció: ser la residència d'estiu de Charles Deering i esdevenir el receptacle de la col·lecció que estava reunint³.

L'ampliació també motivà un canvi en l'orientació estètica. Si inicialment s'apostà per mantenir la fisonomia original de l'hospital, ara calia cercar nous referents que fossin adients a la importància que aspirava assolir el projecte. Utrillo, coneixedor de les teories arquitectòniques modernes, optà per un estil eclèctic que li permeté erigir un edifici que s'adaptava perfectament a l'emplaçament triat i amb el qual aconseguí la perfecta síntesi entre el passat i el present històric. També fou necessari cercar models en què inspirar-se i, per això, prengué com a referent monuments cabdals de l'arquitectura catalana com el Palau de la Generalitat o la Catedral de Barcelona. Però, sobretot, seria el Cau Ferrat on s'emmirallaria, ja que aquest li suggerí la idea de recuperar antigues restes arquitectòniques per incorporar-les a les façanes i als interiors del palau com a elements decoratius⁴.

Per aconseguir els seus propòsits, Utrillo realitzà diversos viatges per tota la península a fi d'adquirir restes d'edificis enderrocats, abandonats o a punt de desaparèixer. És així com feren cap a Sitges portes, finestres i capitells procedents de llocs tan dispersos com Balaguer⁵, Sant Sadurní de Tavèrnoles⁶, el Santuari del Tallat⁷, Salamanca, Solivella⁸ o el castell-palau de Terrassa, entre d'altres.

El castell-palau de Terrassa

De la torre del castell-palau (fig. 1) en tenim notícia des d'antic. Es creu que el seu origen podria trobar-se en un *castellum* d'època romana⁹, tot i que la primera al·lusió conservada data del 801, quan a la documentació carolíngia s'esmenta el *Terracium castellum*. Novament apareixerà citada en un privilegi de Lluís el Pietós el 815¹⁰ i en el precepte que Carles el Calb dictà l'any 844, on confirmava les prerrogatives emeses pels seus predecessors. La importància d'aquest emplaçament quedarà palesa entre els segles VIII i X, quan esdevindrà un símbol cristià en la lluita contra els àrabs. Després de la destrucció de Barcelona l'any 985 a mans d'Almanzor, el *Terracium castellum* desapareix temporalment de la documentació¹¹. Es creu que va ser llavors, a l'entorn de l'any 1000, quan s'erigí la torre que actualment es conserva i a la que llavors s'afegiren unes estances que permetien acollir el comte de Barcelona. No serà fins a l'any 1026¹² que la documentació en tornarà a fer esment, i des de llavors les referències seran constants¹³.

Figura número 1. Torre del castell-palau, Terrassa.
 Autor: *Sebastià Sánchez Sauleda*.

fici¹⁶ i de nombroses clàusules, entre les quals es trobava l'obligatorietat que el castlà residís permanentment al castell i la de conservar el dret d'estatge del monarca¹⁷. Tampoc resultà beneficiós per l'estat del castell que es reproduïssin els enfrontaments per la seva titularitat, aquest cop entre els Cardona i els Centelles, conflicte que només l'autoritat de Pere el Cerimoniós aconseguí apaivagar. Fins i tot, el mateix Pere III contribuí a la seva desgràcia, ja que tot i reafirmar la voluntat de no separar mai el castell de Terrassa de la corona, l'any 1343 es veié obligat a vendre'l per sufragar les despeses generades per la guerra¹⁸.

El segle XV també s'inicià amb greus desperfectes a l'edifici. Aquest, llavors, ja no només comprenia el castell-palau i la torre, sinó que des de finals del segle anterior també li pertanyien un conjunt de cases, patis, cellers i una capella. La designació dels Muntanyans com a castlans havia frenat les lluites pel poder i aportaren certa estabilitat. La conservació de l'edifici, tot i la tranquil·litat assolida, novament es veié afectada per la situació política interna del país: les guerres remences i la guerra civil contra Joan II propiciaren que el conjunt fos malmès. Només amb l'arribada del nou segle i la fi dels conflictes, la situació es revertí. La prosperitat generada per la fabricació

Al segle XIII, tant l'edifici com la ciutat de Terrassa visqueren moments d'esplendor. Per primera vegada es parlà del castell i de la torre com a palau, *Palacio Domini Regis*, i aquest s'erigirà com a epicentre al voltant del qual s'organitzarà la població i el mercat. Possiblement va ser durant el regnat de Jaume I quan la ciutat agafà més embranzida, ja que el monarca els afavorí amb la concessió de nombrosos privilegis que fomentaren el creixement econòmic i social, així com la concentració dels habitants¹⁴. L'esplendor s'apagà amb l'inici del nou segle, tal com ho demostra l'encàrrec de Jaume II a Romeu de Cardona l'any 1313 perquè reparés per valor de 1000 sous el palau i la *domus* erigida al seu costat¹⁵. Aquesta petició anà acompanyada de la cessió de l'edifici

i el comerç de teixits propicià el creixement de la població i això es reflectí en el castell. Se li realitzaren diverses addicions, entre les quals destaquen la construcció d'un claustre interior i la d'una escalinata que unia el pati amb el primer pis.

Tot i l'estabilitat que donaren a la vila els Muntanyans, aquests decidiren abandonar la castlania l'any 1556 en favor de Miquel de Cruïlles i de Requesens, que, posteriorment, la cediria a Josep Tormo i Vilademany. El nou castlà en conservà la titularitat fins al 1620, moment en què realitzà una oferta de venda a la vila que es consumaria el 19 de febrer de 1622 a canvi de 29.500 lliures¹⁹. Un cop Terrassa en recuperà la propietat hi realitzà algunes reformes, convertí l'edifici en seu de l'Ajuntament i col·locà un escut sobre la portalada de pedra en què es podia llegir la xifra "1622", data que recordava el moment en què la ciutat havia recuperat l'emplaçament.

L'esplendor que gaudia Terrassa i el castell-palau novament quedà truncada per un conflicte bèl·lic. La Guerra dels Segadors generà un gran nombre d'impostos, l'obligació dels ciutadans d'allotjar la tropa i l'endeutament del municipi, fet que provocà misèria i fam entre la població i la ruïna del govern local. Al final de la guerra, la ciutat i l'Ajuntament es veieren obligats a cercar un comprador pel castell per obtenir beneficis econòmics que ajudessin a sanejar les arques municipals. La solució als problemes arribà el 8 de juliol de 1661 quan Pere Fizes, comerciant de Barcelona, l'adquirí per 32.200 lliures²⁰. Des de llavors fins al seu enderrocament a finals del segle XIX, el castell-palau esdevindria propietat privada i a poc a poc s'aniria allunyant del poder municipal²¹. Mentre en fou propietari, Fizes impulsà diverses reformes estructurals²² i a la seva mort el deixà en herència als seus dos fills, Josep i Pere, que intentaren conservar el llegat patern, però la fallida dels negocis de Pere provocà que els seus béns es fragmentessin i canviessin de mà. Així és com s'establí la partició de la titularitat del castell que, a la llarga, resultaria perjudicial per al seu manteniment. La nova situació féu que durant el segle XVIII el conjunt anés perdent la importància adquirida en segles passats i que, a poc a poc, es veiés eclipsat per la construcció de noves cases benestants, ja que el conjunt passà a ser considerat una més de les residències privades de la vila²³.

La desaparició del castell-palau i la dispersió del patrimoni: tres finestres viatgen a Sitges

El segle XIX s'inicià fent evident l'estat de degradació i abandonó que presentava el castell-palau²⁴. El seu estat ruïnós en feia perillar la pervivència, que encara es qüestionà més quan el consistori decidí construir l'any 1852 una nova presó a l'antic convent dels frares recol·lectes de Sant Francesc, l'actual Hospital de Sant Llàtzer. D'aquesta manera, la ciutat privava el vell edifici d'una de les seves funcions més antigues²⁵ i s'estroncava la relació existent amb els poders locals. Començava el camí cap a la seva desaparició definitiva.

La situació encara empitjorà a partir de 1877, quan s'inicià un procés de transformació gràcies a la forta embranzida comercial i econòmica que visqué Terrassa. Aquest auge anà acompanyat de nombroses reformes que perseguien adequar la ciutat als nous temps, i que es concretaren en diverses reestructuracions i canvis urbanístics que implicaren la desaparició dels portals medievals i d'alguns trams de muralla²⁶. El castell-palau sobrevisqué a les primeres onades d'enderrocaments però, finalment, el 1886 la seva sort canvià. Aquell any, amb el consentiment del seu propietari, s'aprovà definitivament la demolició.

Des que Pere Fizes havia venut la seva part de l'edifici, la propietat havia canviat de mans diverses vegades. A finals del segle XIX, pertanyia al Sr. Carrancà, notari de professió, el qual decidí no restaurar el conjunt, conservar la torre i deruir la resta²⁷. El consistori es mostrà favorable a aquesta decisió, ja que la seva desaparició permetria assolir la quadratura perfecta de la plaça Major²⁸. Tot i acordar l'inici de l'enderroc el 1886, no va ser fins al 15 de març de 1891 quan s'anuncià públicament que el dilluns de Pasqua següent es duria a terme la demolició²⁹. Aquesta decisió motivà la ràpida intervenció de Josep Soler i Palet, que aconseguí que l'Ajuntament nomenés el 29 de març una comissió destinada a recollir i conservar les restes de l'edifici³⁰. L'endemà, el 30 de març de 1891³¹, se celebrà una gran festa a Terrassa presidida pel batlle accidental, el senyor Josep Escudé, i les principals autoritats, en el transcurs de la qual es procedí a l'enderrocament³². Un cop l'edifici havia desaparegut, Soler i Palet inicià la recuperació dels objectes i fragments arquitectònics que havien quedat escampats i que foren dipositats al recentment creat museu retrospectiu de Terrassa³³.

A principis del segle XX, doncs, només en restaven drets alguns elements del claustre i la torre. Fou llavors quan es consolidà la construcció i s'aprofità per modificar la part superior de la torre afegint-hi els merlets que actualment la coronen, projecte en què probablement intervingué l'arquitecte Lluís Muncunill (1868-1931)³⁴. Pel que fa a les restes de l'edifici, progressivament s'anaren dispersant, fet que propicià "que es conservin dispersos d'ací i d'allà una sèrie d'interessants elements arquitectònics pertanyents a les arcades de pedra de la que fou fins fa pocs anys la galeria gòtica de l'esmentat castell-palau, com també pedres esculpturades dels seus bells finestrals, la majoria dels quals exornats amb escuts i altres motius heràldics i ornamentals"³⁵. Tenim constància que algunes restes quedaren on s'havia erigit l'edifici³⁶; d'altres, com un rosetó, diversos escuts de pedra i part de les arcades de la galeria, s'enviaren al Museu Municipal d'Art i uns finestrals s'incorporaren al Palau Maricel de Sitges.

El primer que va parlar d'aquesta diàspora dels fragments arquitectònics cap a Sitges va ser Salvador Cardús, que afirmà que dos finestrals s'adheriren en data desconeguda als murs de Maricel³⁷. Anys després, Elena Martínez Gay repregué la tesi que

eren dues les finestres de Terrassa les que s'hi conservaven³⁸. Una anàlisi en profunditat de la documentació conservada, però, ens demostra que realment foren tres les finestres procedents del castell-palau les que s'inscrivien a la residència de Charles Deering i que se'n pagaren 1.100 pessetes a Joan Ossó el dia 10 de febrer de 1915³⁹.

La figura de l'intermediari Joan Ossó ha passat força desapareguda fins ara. Nascut a Barcelona l'any 1880 i mort a la mateixa ciutat el 1947, els seus inicis en el món artístic foren com a pintor paisatgista. Més conegut dins la historiografia catalana com "el pintor desconegut", va ser un habitual d'Els 4 Gats i mantingué una bona amistat amb Pablo Picasso⁴⁰, Joaquim Mir, Ricard Canals, Hermenegild Anglada-Camarasa i Sebastià Junyer Vidal, però, sobretot, fou inseparable company d'Isidre Nonell, amb qui viatjà a París i a qui cedí el taller que tenia al carrer Comerç de Barcelona⁴¹. Quan s'adonà que la seva carrera artística no tenia futur⁴², Ossó decidí abandonar-ho tot i dedicar-se a la restauració de quadres i a l'expertisatge, àmbit en què va demostrar gran competència i talent⁴³. La nova professió li obrí les portes cap a les tasques d'intermediari, tot i que no va ser gaire actiu en aquesta labor. A més de l'esmentat tracte amb Deering i Utrillo, només tenim constància que el 1914 vengué a la Junta de Museus cinc escultures antigues⁴⁴ i que, el mateix any, els cedí dues imatges de la Verge⁴⁵, una taula gòtica, una estatueta gòtica en marbre així com una taula frontal i un retaule que representaven la coronació d'un bisbe, que foren desestimades per la Junta adduint manca de mèrit artístic⁴⁶.

Pel que fa a les finestres, un cop arribaren a Sitges, Miquel Utrillo decidí incloure-les a la vessant de terra del Palau Maricel, l'edifici de nova planta que estava bastint per acollir la col·lecció d'art de Charles Deering. La primera finestra (fig. 2), d'estil gòtic, presenta un arc rebaixat decorat amb uns nervis a l'intradós i

encara conserva els capitells originals en què es representa el rostre de dos personatges masculins. Aquesta manté força paral·lelismes amb la que està inserida al tercer pis de la torre del castell-palau de Terrassa i amb l'arc conservat a l'entrada de l'edifici de la plaça Vella, número 17.

Figura número 2. Finestra procedent del castell-palau de Terrassa, Palau Maricel de Sitges (Consorci del Patrimoni de Sitges). Autor: *Sebastià Sánchez Sauleda*.

La segona (fig. 3), del mateix estil, presenta una solució conopial amb dues punxes decoratives a la motllura i els dos capitells estan historiatos amb animals i escuts heràldics. Pel que fa a la tercera finestra (fig. 4), també presenta una solució conopial amb uns nervis a l'intradós, i en els capitells s'aprecia la representació d'uns animals. Actualment les tres finestres es troben situades al pati d'entrada del palau, tot just creuar la porta d'accés situada al Racó de la Calma, i es poden apreciar des de l'escala que condueix al Saló d'Or, el gran saló de recepcions del Palau Maricel.

Aquesta actuació, gràcies a la qual encara es conserven les finestres, és una mostra més de la voluntat de preservar el patrimoni artístic que tenien Deering i Utrillo. A través de la col·lecció que formaren, intentaren evitar que nombroses obres desapareguessin, al mateix temps que realitzaven un homenatge a la història i l'art d'aquest país. Per això, les restes arquitectòniques d'un edifici tan emblemàtic com el castell-palau de Terrassa hi encaixaven a la perfecció. Llàstima que l'any 1921, les discrepàncies existents entre el nord-americà i el seu home de confiança provoquessin que el primer decidís marxar als Estats Units, amb totes les obres d'art, i posés punt final al somni de Maricel. Per sort, el receptacle que les acollí s'ha conservat intacte i encara ens permet gaudir actualment de les restes procedents de Terrassa que s'hi inseriren.

Figura número 3. Finestra procedent del castell-palau de Terrassa, Palau Maricel de Sitges (ConSORCI del Patrimoni de Sitges). Autor: *Sebastià Sánchez Sauleda*.

Figura número 4. Finestra procedent del castell-palau de Terrassa, Palau Maricel de Sitges (ConSORCI del Patrimoni de Sitges). Autor: *Sebastià Sánchez Sauleda*.

Epíleg

Tot i l'interès que tingué la ciutat de Terrassa a finals del segle XIX per enderrocar el castell-palau, no va ser fins a la dècada dels anys 20 que es demoliren les cases de la banda sud del carrer Major, cosa que va permetre compondre definitivament l'espai tal com s'havia projectat⁴⁷. El pas dels anys aconseguí que la ciutat se n'oblidés completament, de tot allò que havia representat en el passat⁴⁸, fins que a principis de la dècada dels noranta s'enderrocaren part de les cases i la meitat de la torre va quedar visible. Des de llavors, s'inicià un procés de recuperació de la seva història i es treballà per la progressiva reinserció del monument dins del teixit urbà, operació que culminà amb la conversió en una de les seus del Museu Municipal de Terrassa. Tot i això, res impedeix lamentar-se, com va fer Salvador Cardús, per la pèrdua d'un edifici tan singular, ja que “si s'hagués respectat i acuradament restaurat aquest venerable castell que es destruï l'any 1891, avui Terrassa posseiria un altre bell monument d'arquitectura civil gòtica, amb evidents reminiscències d'arquitectura militar més antiga, corresponent al Palau Comtal del segle X-XI, que ara tots contemplàriem amb la major delícia”⁴⁹.

Notes

- 1 DOMÈNECH i VIVES, Ignasi; *El Cau Ferrat: templo del modernismo catalán*. Sitges: Consorci del Patrimoni de Sitges, 2011.
- 2 PANYELLA, Vinyet (com.); *Miquel Utrillo i les arts*. Sitges: Consorci del Patrimoni de Sitges – Ajuntament de Sitges, 2009. TRENC, Eliseu; “El més «montmartrois» dels catalans a París”. *Serra d'Or*. 592 (Abril 2009), p. 65-70. FONTBONA, Francesc. “Miquel Utrillo, escriptor d'art”. *Serra d'Or*. 592 (Abril 2009), p. 71-75.
- 3 Entre les peces que hi figuraren destaquem el *Retaule de Sant Jordi* de Bernat Martorell (1434-1436), la *Verge de Bellpuig de les Avellanés* de Bartomeu de Robió (segle XIV), així com diverses obres de El Greco, Zurbarán i Goya, entre d'altres. ESPAÑOL BERTRAN, Francesca; “Mare de Déu de Bellpuig de les Avellanés”. Dins: *Seu Vella. L'esplendor retrobada*. Lleida: Associació Amics de la Seu Vella de Lleida – Museu de Lleida Diocesà i Comarcal – Universitat de Lleida, 2004, p. 332-334. BASSEGODA, Bonaventura; “Tres episodis de la història del col·leccionisme a Catalunya. Josep Puiggarí i les exposicions de l'Asociación artístico-arqueológica barcelonesa, la pinacoteca de Josep Estruch i Cumella i el Palau Maricel de Charles Deering”. Dins: BASSEGODA, Bonaventura (ed.); *Col·leccionistes, col·leccions i museus. Episodis de la història del patrimoni artístic de Catalunya*, Bellaterra-Barcelona-Girona-Lleida: Universitat Autònoma de Barcelona – Universitat de Barcelona – Universitat de Girona – Universitat de Lleida – Museu Nacional d'Art de Catalunya, 2007, p. 119-152. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià; *Charles Deering, Miquel Utrillo i Ramon Casas. Una amistat per a una col·lecció*. Barcelona: Universitat de Barcelona 2009 (Treball de recerca, Màster en Estudis Avançats en Història de l'Art dirigit per la Dra. Francesca Español), [inèdit]. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià; “Col·leccionisme, art i reminiscències medievals: Charles Deering i el Palau Maricel de Sitges”. *Lambard. Revista d'estudis medievals*. Volum XXII (Barcelona, 2011), p. 91-112. BASSEGODA, Bonaventura; DOMÈNECH, Ignasi; “Charles Deering y el Palacio Maricel de Sitges (Barcelona)”. Dins: PÉREZ MULET, Fernando; SOCIAS BATET, Immaculada (eds.); *La dispersión de objetos de arte fuera de España en los siglos XIX y XX*. Barcelona-Cadix: Publicacions i Edicions de la Universitat de Barcelona – Servicio de

- Publicaciones de la Universidad de Cádiz, 2011, p. 35-58. BASSEGODA, Bonaventura; DOMÈNECH, Ignasi; “Charles Deering and the Palacio Maricel in Sitges (Barcelona)”. Dins: REIST, Inge; COLOMER, José Luis (eds.); *Collecting Spanish Art: Spain's Golden Age and America's Gilded Age*. Nova York: The Fick Collection, 2012, p. 148-173. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià; “Entre Bernat Martorell i els Vergós: la col·lecció Deering i el patrimoni català a la diàspora”. Dins: *Congrés Art Fugitiu: Estudis d'art medieval desplaçats*, 2012 [en premsa]. COLL MIRABENT, Isabel; *Charles Deering and Ramon Casas. A friendship in art*. Evanston: Northwestern University Press, 2013. SOCIAS, Immaculada; “Nuevas fuentes documentales para la interpretación del levantamiento de la colección Deering de Sitges en 1921”. Dins: SOCIAS, Immaculada; GKOZGKOU, Dimitra (eds.); *Nuevas contribuciones en torno al mundo del coleccionismo de arte hispánico en los siglos XIX y XX*. Gijón: Trea, 2013, p. 395-406. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià; “Entre Bernat Martorell i els Vergós: la col·lecció Deering i el patrimoni català a la diàspora”. Dins: ALCOY, Rosa (ed.); *Art Fugitiu. Estudis d'Art Medieval desplaçat*. Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2014, p. 423-432.
- 4 UTRILLO, Miquel; “De com fou fet Maricel”. *Baluart de Sitges*. Any XII, núm. 571 (Sitges, 15 setembre de 1912), p. 1-2.
 - 5 ESQUERDA i BOSCH, Montserrat; “Porta de Sant Miquel”. *Col·lecció La Peça del Mes*. (Sitges, Febrer 2004).
 - 6 ESPAÑOL BERTRAN, Francesca; “Los claustros benedictinos catalanes”. Dins: YARZA LUCAS, Joaquín; BOTO VARELA, Gerardo (coord.); *Claustros románicos españoles*. León: Edilexa, 2003, p. 271-303.
 - 7 SANS TRAVÉ, Josep Maria; *Història del Tallat*. Lleida: Virgili & Pagés, 1986, p. 170-171. SÁNCHEZ SAULEDA, Sebastià; “El Santuari del Tallat: les vicissituds d'un edifici del tardogòtic català”. *Lambard. Revista d'estudis medievals*. Volum XXIII (Barcelona, 2012), p. 133-156.
 - 8 PANYELLA, Vinyet; “L'escala del castell de Solivella”. *Miscel·lània d'Estudis Solivellencs*. Vol. 2 (Solivella, 1984), p. 91-98.
 - 9 El *castellum* romà era una construcció típica de frontera consistent en una petita fortificació amb guarniment permanent destinada a protegir el comerç i l'agricultura de la zona. GARCÍA, Gemma; MORO, Antonio *et al*; “Excavació arqueològica a la Plaça Vella. Primers resultats”. *Terme*. 9 (Terrassa, novembre 1994), p. 15. MORO GARCÍA, Antonio; “Reflexions sobre la reconstrucció del recinte emmurallat de la vila de Terrassa als segles XIII-XVI dins l'actual trama urbana”. *Terme*. 13 (Terrassa, novembre 1998), p. 11.
 - 10 El privilegi va ser emès a favor dels habitants de Barcelona i del castell de Terrassa com a reconeixement a la seva participació en la reconquesta del territori contra els sarraïns. MASDEU, Ramiro; “La Torre del Palau y su historia”. *Tarrasa Informació*. 2304 (Terrassa, 13 octubre de 1964), p. 1.
 - 11 La torre terrassenca era el punt més avançat de la defensa de la marca hispànica. Segons Antoni Borfo i Pere Roca, les conseqüències que patí Terrassa en l'atac d'Almanzor i que propiciaren la seva destrucció són discutibles. BORFO i BACH, Antoni; ROCA i FABREGAT, Pere; “El poblament al terme del Castell de Terrassa a l'època medieval”. *Terme*. 3 (Terrassa, novembre 1988), p. 30.
 - 12 SOLER JIMÉNEZ, Joan; RUIZ GÓMEZ, Vicenç; “Els palaus de Terrassa. Estudi de la presència musulmana al terme de Terrassa a través de la toponímia”. *Terme*. 14 (Terrassa, novembre 1999), p. 46. MORO GARCIA, Antoni; “La configuració urbana de la vila de Palau de Terrassa. Orígens i constatació històrica”. *Terme*. 21 (Terrassa, novembre 2006), p. 152, nota 30.
 - 13 MORO GARCIA, Antoni; “El Castell-Palau de Terrassa i el seu entorn”. Dins: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.); *Catalunya Romànica. Vol. XVIII. El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 228.

- 14 L'any 1223, Jaume I i la reina Elionor es refugiaren al castell-palau de Terrassa en la seva fugida cap a l'Aragó després del fallit setge contra els Montcada. Els nobles els perseguiren fins a la ciutat, on el monarca resistí tancat a la torre gràcies a la fidelitat dels habitants que retingueren els assaltants, fet que els va donar el temps necessari per fugir. Un cop restablerta la normalitat, Terrassa rebé nombrosos privilegis. CARDÚS, Salvador; *Terrassa Medieval: visió històrica*. Terrassa: Tallers Gràfics Joan Morral, 1960, p. 60. BORFO i BACH, Antoni; ROCA i FABREGAT, Pere; *El poblament al terme...* Op. cit. p. 32. SOLER JIMÉNEZ, Joan; "De l'abisme al cel. La formació de la vila de Palau de Terrassa (1180-1313)". *Terme*. 21 (Terrassa, novembre 2006), p. 85-125.
- 15 És la primera referència a l'edifici que hi havia al costat. Es tracta de la cúria destinada a les tasques judicials que, inicialment, podria tractar-se d'una construcció independent però que sota el regnat de Jaume II s'incorporà al recinte. SOLER JIMÉNEZ, Joan. *De l'abisme al cel...* Op. cit. p. 109.
- 16 MORO GARCÍA, Antoni. *Reflexions sobre la reconstrucció...* Op. cit. p. 13.
- 17 Aquesta clàusula ja havia estat imposada per Jaume I a Arnau Soler, tinent del palau reial de Terrassa, el 1272.
- 18 DOMÈNECH i FARGAS, Josep M; "La vila de Terrassa". Dins: PLADEVALL i FONT, Antoni (dir.); *Catalunya Romànica. Vol. XVIII. El Vallès Occidental. El Vallès Oriental*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1991, p. 227.
- 19 Josep Tormo, que actuava com a senyor del castell i castlà a més de fideïcomissari de la seva mare, Ginebra Vilademany, i del seu germà, Lluís Tormo, també vengué els censos, els delmes, els forns i les escrivanies que pertanyien al castell-palau. SOLER i PALET, Josep; *Egara-Terrassa*. Terrassa: Tallers Gràfics Joan Morral, 1928, p. 81. CARDÚS, Salvador; *Terrassa Medieval...* Op. cit. p. 62-63. CARDÚS, Salvador; *Nom i escut de Terrassa*. Terrassa: Tallers Gràfics Joan Morral, 1961, p. 69.
- 20 CARDÚS, Salvador; *Nom i escut...* Op. cit. p. 70.
- 21 Tot i la venda, la torre seguí complint la funció de presó i el castell es mantingué com a seu de l'escrivania i el notariat. *La Torre del Palau: el castell i la vila de Terrassa*. Terrassa: Ajuntament de Terrassa – Museu de Terrassa, 1999, p. 15.
- 22 MORO GARCÍA, Antoni. "La torre del palau". *Terme*. 8 (Terrassa, novembre 1993), p.19-22.
- 23 *La Torre del Palau...* Op. cit. p. 15.
- 24 Aquesta degradació va ser copsada per Francesc Pi i Margall en el transcurs d'un viatge que realitzà a Terrassa l'any 1842. FERRAN GÓMEZ, Domènec; "Què visitaven els viatgers?". *Terme*. 17 (Terrassa, novembre 2002), p. 95.
- 25 CASANOVAS i ROMEU, Àngels; MORO GARCÍA, Antoni; "Els grafitis de la torre del castell-palau de Terrassa". *Terme*. 14 (Terrassa, novembre 1999), p. 35.
- 26 FERRAN GÓMEZ, Domènec; *Què visitaven...* Op. cit. p. 93.
- 27 CATALÀ ROCA, Pere; BRASÓ i VAQUÉS, Miquel; "Castell-Palau de Terrassa". Dins: *Els castells catalans*. Volum II. Barcelona: Rafael Dalmau Editor, 1969, p. 150.
- 28 La quadratura de l'espai era impossible d'assolir-se, ja que les cases adjacents al palau ocupaven 1/4 de la plaça. CARDÚS, Salvador; *Terrassa Medieval...* Op. cit. p. 190.
- 29 PEREGRINA i PEDROLA, Neus; TAPIOLAS i BADIELLA, Judit; *Terrassa 1877-1900*. Terrassa: Arxiu Tobella, 1996, p. 149-150.
- 30 *Ibidem*, p. 150.
- 31 El diari *El Tarrasense* publicà el 29 de març de 1891 un article on s'explicava que finalment l'endemà s'enderrocarien les cases que enlletgien la plaça Major, fet que demostra la visió negativa que es tenia de l'edifici a finals del segle XIX. S.A. "El Castillo de los Templarios y el Palacio Real de

- Tarrasa”. *El Tarrasense*. 109 (Terrassa, 29 març de 1891), p. 1.
- 32 PEREGRINA i PEDROLA, Neus; TAPIOLAS i BADIELLA, Judit; *Terrassa 1877-1900...* Op. cit. p. 150. D’aquest acte amenitzat per la banda musical Els Trullassus es conserven algunes fotografies que ens permeten conèixer la fisonomia del castell-palau a finals del segle XIX.
 - 33 Inicialment el museu es trobava instal·lat a l’Ateneu. CASANOVAS i MIRÓ, Jordi; “La col·lecció medieval de Terrassa. Presentació d’un fons majoritàriament inèdit”. Dins: *Art medieval. Una col·lecció del Museu*. Terrassa: Museu de Terrassa, 1999-2000, p. 14.
 - 34 MORO GARCÍA, Antoni-Abel; *El Castell-Palau de Terrassa i el seu entorn...* Op. cit, p. 230. Lluís Muncunill i Parellada (1868-1931) treballà principalment a Terrassa, on projectà diversos edificis com l’Ajuntament (1900-1902), el Vapor Aymerich, Amat i Jover (1907), seu actual del Museu de la Ciència i la Tècnica de Catalunya o la Masia Freixa (1907-1910), entre d’altres. Sobre la seva obra arquitectònica: FREIXA, Mireia; LLORDÉS, Teresa; *Lluís Muncunill (1868-1931). Arquitecte*. Barcelona: Caixa de Terrassa – Lunweg Editors, 1996.
 - 35 CARDÚS, Salvador; *Terrassa Medieval...* Op. cit. p. 84.
 - 36 Una campanya d’excavacions realitzada entre 1991 i 1992 a les finques número 4 i 6 del carrer Cremat de Terrassa, permeteren descobrir *in situ* una pilastra, una claustra i un salmer procedents de la galeria del castell-palau que s’havien reaprofitat en edificis posteriors. MORO GARCÍA, Antoni; *La configuració urbana...* Op. cit. p. 148.
 - 37 CARDÚS, Salvador; *Terrassa Medieval...* Op. cit. p. 85.
 - 38 MARTÍNEZ GAY, Elena; *Art medieval a Sitges*. Sitges: Grup d’Estudis Sitgetans, 2008, p. 28.
 - 39 En l’entrada del dia 10 de febrer de 1915 al Llibre de Comptabilitat de Maricel es pot llegir el següent: “Pagado a Juan Ossó, por tres ventanas góticas de Tarrasa. 1100 pesetas”. *Liste provisoire des paiements faits par M. Utrillo pour Marycel*. Fons M.U./Biblioteca Santiago Rusiñol, sense número d’inventari.
 - 40 Picasso, que freqüentava a Ossó quan aquest tenia el taller al carrer Comerç de Barcelona, ens ha llegat alguns retrats caricaturitzats d’ell. Segons Palau i Fabre podrien basar-se en algun retrat previ més formal actualment desaparegut. PALAU I FABRE, Josep; *Picasso i els seus amics catalans*. Barcelona: Galaxia Gutenberg/Cercle de Lectors, 2006, p. 114 i 163.
 - 41 Fou en aquest taller del carrer Comerç on Ossó li presentà la primera model gitana que Nonell retrataria. PALAU I FABRE, Josep; *Picasso i els seus amics...* Op. cit. p.114. Tot i la bona amistat que mantenien els dos artistes, sembla que no va estar exempta de polèmiques. Nonell, sempre seguit arreu pel jove Ossó, l’acusà de copiar-li contínuament la temàtica i l’estil amb què realitzava les seves obres. Aquesta polèmica quedà reflectida en una carta del mateix pintor en què explica el que succeïa a Juli Vallmitjana. MENDOZA, Cristina; DOÑATE, Mercè (com.); *Isidre Nonell. 1872-1911*. Barcelona: Museu Nacional d’Art de Catalunya, 2000, p. 292-293. CODES LUNA, Miquel Àngel; “Fermí vs Juli Vallmitjana: breu notícia sobre les incursions de l’escriptor en el camp de l’art”. *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*. Volum XXII (Barcelona, 2008), p. 72.
 - 42 Un quadre seu pintat a principis del segle XX que representava un paisatge on es veia l’Ermita de Sant Medir és potser l’única obra que li coneixem i de la qual és té constància que s’arribés a exposar. RÀFOLS, Josep-Francesc; *Diccionario de artistas de Cataluña, Valencia y Baleares*. Volumen III. Barcelona-Bilbao: Edicions Catalanes S.A – La Gran Enciclopedia Vasca, 1980, p. 868.
 - 43 GARCÍA ALBARES, Conchita; “Juan Ossó”. Dins: *Diccionario de pintores y escultores españoles del Siglo XX. Vol. 10*. Madrid: Forum Artis S.A., 1994, p. 3060.
 - 44 BORONAT i TRILL, Maria Josep; *La política d’adquisicions de la Junta de Museus 1890-1923*. Barcelona: Junta de Museus – Publicacions de l’Abadia de Montserrat, 1999, p. 900.

- 45 Una de les imatges era en fusta i l'altra, en marbre. Per les dues demanava tres-centes cinquanta pessetes. *Ibidem.* p. 411.
- 46 *Ibidem.* p. 418.
- 47 GARCÍA, Gemma; MORO, Antoni *et al*; *Excavació arqueològica...* Op. cit. p.18.
- 48 MASDEU, Ramiro; *La torre del Palau...* Op. cit. p. 1.
- 49 CARDÚS, Salvador; *Terrassa Medieval...* Op. cit. p. 84.